

ELEONORA KIRWIEL

*Cechy charakterystyczne obszaru Kresów Północno- Wschodnich
Rzeczypospolitej Polskiej okresu międzywojennego*

The Characteristics of North-Western Borderland of the Republic of Poland
during the Interwar Period

Obszar Kresów Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej okresu międzywojennego obejmował ówczesne województwa wileńskie i nowogródzkie. Ziemie te graniczyły od zachodu z województwem białostockim, od południa z województwem poleskim, od wschodu ze Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich, od północy zaś z Litwą i Łotwą.

Teren ten posiadał szereg cech wskazujących na jego odmienność, które wyróżniały go na tle innych dzielnic kraju. Marek Koter, omawiając kresy państwowe w świetle doświadczeń geografii politycznej, ukazuje, iż najczęściej podkreślaną cechą kresów polskich było: „znaczne oddalenie tego obszaru od centrum państwa, jego peryferyjność w stosunku do ośrodków władzy, intensywnej gospodarki żywej kultury, znaczny stopień geograficznej niedostępności i swoista dzikość”.¹ Wskazuję na tę właściwość także Roman Wapiński, który dodatkowo zauważył, iż większość zaangażowanych politycznie Polaków Polski centralnej i zachodniej uważała „Kresy Wschodnie [...] krainami odległymi,

¹ M. Koter, *Kresy państwowe - geneza i właściwości w świetle doświadczeń geografii politycznej*, [w:] *Kresy -pojęcie i rzeczywistość. Zbiór studiów*, red. K. Handke, Warszawa 1997, s. 18. Autor na podstawie analizy właściwości obszarów kresowych różnych państw sporządził zestaw cech charakterystycznych dla modelowych kresów państwowych: odmienność geograficzna, peryferyjność, słaba dostępność, izolacja, małe zaludnienie, rzadką sieć miast, zacofanie gospodarcze, zależność i podporządkowanie, wielokulturowość, zapóźnienie cywilizacyjne, odmienność zachowań, niestabilność polityczna i społeczna, odmienność prawna i etos kresowy. *Ibid.*, s. 44-51.

niemal egzotycznymi".² Cecha ta określająca całość ziem wschodnich wyróżniała także teren województw wileńskiego i nowogródzkiego.

Ową peryferyjność uznać należy za cechę fundamentalną Kresów Północno-Wschodnich. Była to najbardziej wysunięta na północny wschód dzielnica ówczesnego państwa polskiego, która w przypadku województwa wileńskiego tworzyła swoisty półwysep graniczący z Litwą, Łotwą i Związkiem Radzieckich.³ Stało się to jedną z charakterystycznych cech dla mapy tego okresu, a w świadomości ówczesnych Polaków była chyba czymś więcej. Ryszard Kierniowski w swoich rozważaniach na temat kryteriów tożsamości kresów napisał: „Mapa ta, z charakterystycznym wysięgiem Wileńszczyzny po Dźwinę i z wąskim »korytarzem« pomorskim była jednym z symboli państwowych, jak Orzeł i flaga, i do dziś w pokoleniu tym wyzwala podobne emocje, nietowarzyszące mapie Polski współczesnej”.⁴

Na specyfikę obszaru województw północno-wschodnich składały się także relacje tej części kraju z centrum państwa polskiego. Był to stosunek podrzędności ziem kresowych do centrum, co z perspektywy Kresów Północno-Wschodnich wyrażało się postrzeganiem centrum jako ośrodka władzy opiekuńczej, zapewniającej rozwój i obronę. Z pozycji centrum widziano zaś Kresy jako teren wyróżniający się znaczną niejednorodnością wynikającą ze struktury narodowościowej, społecznej, językowej, kulturowej, religijnej i mentalnej oraz cechujący się znacznym zapóźnieniem gospodarczym i cywilizacyjnym.⁵

Relacje na linii centrum - Kresy Północno-Wschodnie posiadały przy pewnych okolicznościach także cechy równorzędności. Wynikało to ze specyficznego prestiżu ziem kresowych. Zainteresowanie tą krainą ze strony elit kulturalnych (zwłaszcza literackich) oraz fascynacja kresową mitologią, które były obecne w wielu środowiskach centrum, wzmacniały w polskiej społeczności kresowej przekonanie o wyjątkowej wartości i znaczenia tej krainy.⁶ Tak więc stosunki pomiędzy centrum a tą peryferyjną dzielnicą kraju zawierały zarówno właściwości zależności kresów od centrum, jak i cechy relacji równorzędnych.

Cechą charakterystyczną Kresów Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej okresu międzywojennego był również obraz obszaru skrajnego, przygranicznego, poza którym był już świat obcy. Dotyczyło to przede wszystkim kwestii sąsiedztwa z ideologicznie odmiennym ZSRR oraz Litwą i Łotwą. Sprawa ta była niezwykle ważna i stanowiła główny czynnik problemu bezpieczeństwa tych ziem.

² R. Wapiński, *Kształtowanie się wyobrażeń o ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w latach 1921-1939*, „Kwartalnik Historyczny” 1993, nr 4, s. 196.

³ Zob. mapę nr 1.

⁴ R. Kierniowski, *Kresy przez male i przez wielkie „K” - kryteria tożsamości*, [w:] *Kresy...*, s. 112.

⁵ K. Handke, *Pojęcie „kresy” na tle relacji centrum -peryferie*, [w:] *Kresy...*, s. 59-60.

⁶ *Ibidem*.

Sąsiedowanie województw północno-wschodnich z ZSRR trzeba rozpatrywać w dwóch aspektach. Po pierwsze, przez pryzmat postanowień traktatu ryskiego (18 III 1921 r.) - końcowego ... wojny polsko-radzieckiej. Stanowiły one kompromis zarówno ze strony polskiej, jak i radzieckiej, ze wskazaniem jednak na bolszewików, którzy „odebrali to jako sowieckie zwycięstwo dyplomatyczne i polityczne”.⁷ Przywódcy ZSRR byli przekonani, iż granica polsko-radziecka, rozcinająca na wpół terytorium etniczne m.in. Białorusi, była rozwiązaniem tymczasowym. Zresztą był to dla ZSRR argument uzasadniający późniejszą inwazję na Polskę we wrześniu 1939 roku.⁸

Kolejnym ważnym czynnikiem wynikającym z graniczenia Kresów Północno-Wschodnich z ZSRR była sprawa wzmożonej działalności partii o charakterze komunistycznym na tym terenie. Cel tych ugrupowań, które funkcjonowały z inspiracji sąsiada zza wschodniej granicy, był generalnie zawsze ten sam - poprzez nasilającą się agitację antypaństwową doprowadzić do destabilizacji życia politycznego i gospodarczego oraz stworzyć atmosferę zagrożenia i tymczasowości.⁹

Propaganda komunistyczna była nieodłącznym elementem krajobrazu politycznego tych ziem, które były bardzo dobrym gruntem dla takiej działalności ze względu na strukturę narodowościową, społeczną i gospodarczą. Najgroźniejszym skutkiem zaś owego „krzywienia ideologii komunistycznej” był nieufny, a często wręcz wrogi stosunek ludności miejscowej (przede wszystkim nie-polskiej) do państwowości polskiej.¹⁰ Konstanty Srokowski, znany publicysta polski okresu międzywojennego, który z ramienia generała Władysława Sikorskiego sprawdzał w 1923 roku teren Kresów Wschodnich, pisał o nastrojach miejscowej ludności nie-polskiej: „Hasła komunizmu agrarnego, pojęte jako wywłaszczenie panów, utkwіło gęęboko w duszy białoruskiej. [...] przebieg [...] wojny polsko-rosyjskiej, ciężkie błędy popełnione przez polską administrację wojskową wobec ludności białoruskiej, terytorialne postanowienia pokoju ryskiego, wreszcie panujący obecnie system polityczny na kresach zniweczył w świadomości Białorusinów wszelką podstawę do opierania programów politycznych na federacji z Polską”.¹¹

Władze polskie, obawiając się, iż teren ten stał się „siedliskiem zarazy bolszewickiej”, prowadziły aktywną działalność skierowaną na zmianę takiego stanu. Skutki walki z agitacją komunistyczną były jednak często odwrotne od

⁷ J. Karski, *Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919-1945. Od Wersalu do Jalty*, Lublin 1998, s. 62.

⁸ *Ibid.*, s. 292.

⁹ Na temat działalności KPZB na tym terenie pisze Piotr Wróbel, *Kształtowanie się białoruskiej świadomości narodowej a Polska*, Warszawa 1990, s. 72-73.

¹⁰ Starosta dziśnieński w raporcie za I kwartał 1926 roku przedstawia sprawę agitacji komunistycznej jako jedną z podstawowych przyczyn wrogiego stosunku „ludności tutejszej” do „władz i ich wykonawców”, LCVA, Urząd Wojewódzki Wileński (dalej LCVA, UWW), sg. 51.1.123, k. 65.

¹¹ K. Srokowski, *Sprawa narodowościowa na Kresach Wschodnich*, Kraków 1924, s. 24.

zamierzonych, z uwagi na fakt, że „planu nie stworzono żadnego, pozostawiając dużą inicjatywę miejscowym urzędnikom, którzy zachowywali się w tym kraju jak na terenie okupowanym, zniechęcając miejscową ludność i podkreślając, że te tereny nie są integralną częścią Polski”.¹²

Istotnym elementem bezpieczeństwa Kresów Północno-Wschodnich było sąsiedztwo z Litwą. Stosunki polsko-litewskie przez kolejne lata były wrogie na skutek sporów terytorialnych, a przede wszystkim konfliktu o Wilno. Piotr Łossowski, znawca historii Litwy i stosunków polsko-litewskich, wskazywał na jeszcze jedną nieodłączną cechę tych relacji: „[...] widzenie, najczęściej w powiększonym wymiarze, tylko własnych krzywd i doznań przy zupełnym ignorowaniu strat i cierpień strony przeciwnej”.¹³

Czynniki te wywarły przemożny wpływ na sytuację, która wystąpiła na obszarze spornym. Ze strony Litwy przejawiało się to przede wszystkim w różnych formach wsparcia oraz poważnych dotacjach finansowych mniejszości litewskiej zamieszkującej te ziemie.¹⁴ Władze polskie uważały zaś, iż ów rozwój życia kulturalnego, oświatowego i gospodarczego kresowych Litwinów „pod wpływem propagandy czynników koweńskich i za pieniądze Państwa Litewskiego [...] wielokrotnie przekraczają naturalne potrzeby ludności litewskiej”.¹⁵ Upatrywano w tych działaniach dążenia irredentystyczne. Skutkiem odmiennych postaw obu państw była ostra walka narodowościowa na tym terenie, gdzie ze strony polskiej zmobilizowano cały aparat administracyjny (włącznie z wojskiem), a ze strony litewskiej sięgnięto po najszerze środki przeciwdziałania.

W przeciwieństwie do Litwy sąsiedztwo z Łotwą nie miało negatywnych skutków. Wynikało to z faktu, iż dominowała tendencja do poprawnego, a nawet przyjaznego ułożenia stosunków między Polską a Łotwą oraz braku mniejszości łotewskiej po stronie polskiej.¹⁶

Kwestia określania obszaru Kresów Północno-Wschodnich jako terenu pogranicza miała więc dwa aspekty istotne dla sprawy bezpieczeństwa tych ziem. Po pierwsze, istnienie niekorzystnych właściwości, które taki stan rzeczy powodowały, czyli zagrożenie ze strony sąsiadów. Po drugie, działania skierowane na wytworzenie na tym obszarze atmosfery niestabilności, niepokoju, niebezpieczeństwa przez czynniki wrogie państwowości polskiej wewnątrz kraju. Warto przy tym zauważyć, iż motyw zagrożenia ze wschodu, który ciążył przez

¹² Archiwum Akt Nowych, Zespół Ministerstwa Spraw Zagranicznych (dalej AAN, MSZ), sg. 946, *Zagadnienie ziem wschodnich w świetle bezpośrednie obserwacji*, s. 6.

¹³ P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie - 1921-1939*, Warszawa 1997, s. 377.

¹⁴ Zob. B. Makowski, *Litwini w Polsce 1920-1939*, Warszawa 1986.

¹⁵ Archiwum Akt Nowych, Urząd Wojewódzki Wileński (dalej AAN, UWW), sg. 978/8, *Sprawa Litewska. Wilno*, październik 1938 r., s. 5.

¹⁶ W skali stosunków polsko-łotewskich istniał jednak problem mniejszości polskiej na Łotwie. Zob. *Polacy na Łotwie*, red. E. Balawajder, Lublin 1993.

cały okres międzywojnia, był także czynnikiem integrującym województwa wileńskie i nowogródzkie z resztą Kresów Wschodnich oraz z całością kraju.¹⁷

Cechą wyróżniającą Kresów Północno-Wschodnich była niewątpliwie ich wielokulturowość albo złożoność etniczna. „Były to obszary zamieszkałe przez ludność używającą różnych języków, wyznającą różne religie i należącą do odmiennych kręgów kulturowych” - pisze Piotr Eberhardt w odniesieniu do całości Kresów Wschodnich.¹⁸

Zbigniew Zaporowski specyfikę Kresów Północno-Wschodnich, wynikającą ze struktury narodowościowej, widział w dwóch aspektach: był to teren „przewagi ludności polskiej”, a „dla licznej tam ludności białoruskiej - obszar ten stanowił swoisty matecznik, w którym pulsowało życie polityczne, kulturalne, społeczne”.¹⁹ Do największych grup narodowościowych zamieszkujących ten teren trzeba zaliczyć: Polaków wyznawców religii rzymskokatolickiej, którzy przeważali liczebnie w województwie wileńskim oraz w powiatach północnych województwa nowogródzkiego, prawosławnych Białorusinów mieszkających w przewadze liczebnej w powiatach graniczących ze ZSRR oraz na południu województwa nowogródzkiego, a także Żydów stanowiących istotny procent społeczeństwa miejskiego tego terenu.

Mieszkały tam także mniejsze społeczności etniczne, które w pewnych rejonach tego obszaru stanowiły ważny element krajobrazu narodowościowego i wyznaniowego. Tak istotną rolę odgrywały ludność litewska na terenach przygranicznych polsko-litewskich, ludność rosyjska w powiecie brasławskim województwa wileńskiego, ludność tatarska rozproszona w niewielkich koloniach na całym omawianym terenie oraz Karaimi w Trokach i okolicach. Mapa narodowościowa i wyznaniowa ziem północno-wschodnich była, jak widać, niezwykle barwna i różnorodna. Znalazło to swoje odbicie również w obliczu społecznym i politycznym tego obszaru.

Kresy Północno-Wschodnie cechowała również struktura społeczna i zawodowa, która w sposób istotny różniła się od innych dzielnic kraju. Po pierwsze, była ona tu anachroniczna, z elementami epoki feudalnej, gdyż występowały pozostałości układu stanowego: podział na szlachtę, chłopów i mieszczaństwo.²⁰

¹⁷ Zob. Archiwum Akt Nowych, Zespół Akt Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (dalej AAN, MSW), sg. 938, *Zarys programu zadań i prac państwowych na Polesiu przedstawiony przez wojewodę poleskiego Stanisława Downarowicza z 1 III 1923*, k. 2-4.

¹⁸ P. Eberhardt, *Kresy Wschodnie - granice, terytorium, ludność polska*, [w:] *Europa nieprowin-cjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772—1999*, red. K. Jasiewicz, Warszawa 1999, s. 37.

¹⁹ Do obszaru Kresów Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej autor zalicza oprócz województwa wileńskiego i nowogródzkiego dwa powiaty (wołkowyski i grodzieński) województwa białostockiego. Z. Zaporowski, *Stosunki polityczno-społeczne na północno-wschodnich kresach Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, [w:] *Społeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (Białoruś Zachodnia i Litwa Wschodnia) w latach 1939-1941*, red. M. Giżejewska i T. Strzembosz, Warszawa 1995, s. 57.

Zjawisko to charakterystyczne było dla najbardziej zacofanych rejonów Nowogródzczyzny i funkcjonowało bardziej w świadomości społecznej. W sferze prawnej różnice te należały już do przeszłości.

„Szlachta”, czyli potomkowie dawnej miejscowej szlachty, nawet schłopiała pielęgnowała odmienne tradycje i obyczaje, przechowywała dokumenty nadań i przywilejów. Ludność ta przeważnie nie znała języka polskiego, stanem majątkowym i wyznaniem nie różniła się od okolicznych „chłopów”, lecz podkreślała swoją przynależność do wyższej warstwy społecznej, definiowanej jako „pańskiej”. Miało to wpływ na nie najlepsze stosunki owej „szlachty” z ubogą ludnością białoruską, utożsamianą przez nią z chłopami (czyli stanem niższym). Do ludności, którą zaliczała się do grupy „mieszczan”, należała autochoniczna ludność dawnych osiedli miejskich. Grupa ta nie była liczna oraz utrzymywała się przeważnie z rolnictwa.²¹

W odróżnieniu od innych dzielnic kraju występował tu podział ludności utrzymującej się z rolnictwa na grupy osób o wyraźnie odrębnym charakterze. Przede wszystkim byli to wielcy właściciele ziemscy. Była to warstwa nieliczna, jednak posiadająca znaczną część ziemi. Na Kresach charakterystyczne były pewne relikty zachowane z epoki feudalnej: stosunki pomiędzy pracodawcą (czyli „panem”), a pracownikami (tzw. służbą folwarczną) oraz formy wynagrodzenia za pracę - w naturze, w oddawaniu daniny albo w zamian za prawo korzystania z lasów lub dzierżawienia ziemi.²²

Specyficzną grupę ludności rolniczej tego regionu stanowili osadnicy wojskowi. Była to ludność polska (byli żołnierze), przybyła przeważnie w latach 1921-1923 w celu kolonizacji wsi kresowej. W latach 1931-1932 osadników wojskowych było: w rejonie nowogródzkim - 2415 osób, w wileńskim - 1149, co razem stanowiło 42,6% ogólnej liczby osadników zamieszkałych tereny Kresów Wschodnich.²³ Polityka osadnicza państwa polskiego zaostrzyła bardzo stosunki na tle narodowościowym i społecznym na ziemiach północno-wschodnich, wywołała poczucie krzywdy miejscowej ludności niepolskiej oraz przyczyniła się do wzmożonych nastrojów antypolskich.²⁴

Ważną kwestią, dotyczącą struktury społecznej Kresów Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej, była zależność między stosunkami społecznymi, a uwarstwieniem narodowościowym mieszkańców tych ziem. Panujący ana-

²¹ J. Tomaszewski, *Kwestia agrarna na Białorusi Zachodniej*, [w:] *Druga Rzeczpospolita. Gospodarka - społeczeństwo - miejsce w świecie (sporne problemy)*, red. Z. Landau, J. Tomaszewski, Warszawa 1977, s. 219-220.

²² *Ibid.*, s. 221.

²³ J. Stobniak-Smogorzewska, *Osadnictwo wojskowe na Kresach Wschodnich*, [w:] *Z Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej. Wspomnienia z osad wojskowych 1921-1940*, red. H. Łappo, Londyn 1992, s. 13.

²⁴ Konstanty Srokowski pisał o skutkach osadnictwa na Kresach Wschodnich: „Lud ten (białoruski) nienawidzi osadnictwa, w nim właśnie upatruje najjaskrawszy wyraz ucisku i krzywdy. Zupełnie niewątpliwy jest fakt, że osadnictwo to w najwyższym stopniu przyczynia się do rozdrażnienia ludności białoruskiej i do umocnienia jej w antypolskimi antypaństwowym nastroju”.

chroniczny podział ról społecznych, pochodzący z czasów feudalnych, nakładał się na strukturę narodowościową: zdecydowana większość Białorusinów należała do warstwy chłopskiej i była właścicielami małych, nierentownych gospodarstw rolnych, Żydzi zajmowali się obrotem towarowym, a Polacy stanowili warstwę średniozamożnych chłopów, robotników przemysłowych, inteligencji oraz byli właścicielami wielkich majątków ziemskich. Tak więc konflikty narodowościowe pogłębiały sprzeczności wynikające ze struktury społecznej. Sprawiało to, iż teren ten przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego był ogniskiem napięć na tle narodowościowo-społecznym, które (z różnym skutkiem) próbowały rozwiązać władze administracyjne tego terenu.

Warto zaznaczyć, iż struktura społeczno-zawodowa ziem północno-wschodnich w latach międzywojennych nie uległa zasadniczym zmianom. Przemiany społeczne, które zaszły w tym okresie na obszarze dwóch województw północno-wschodnich, skutkowałyubożeniem znacznej części społeczeństwa kresowego. Z pewnością nie przyczyniły się one do rozwoju stosunków społecznych w kierunku modelu nowoczesnego, który panował w krajach Europy Zachodniej, gdzie proporcji ludności utrzymującej się z rolnictwa do ludności utrzymującej się ze źródeł poza rolniczych przedstawiały się jak 1:3.

Wspomnieć należy, iż Kresy Północno-Wschodnie miały również wiele cech wspólnych, wyróżniających ów teren pod względem gospodarczym. Była to najbardziej zacofana gospodarczo dzielnica ówczesnej Polski, określana często mianem tzw. Polski B.²⁵ Czynnikiem, warunkujących taki stan rzeczy było wiele. Zacząć należy od przyczyn historycznych. Obszar ten przed I wojną światową należał do zaboru rosyjskiego, i przez długie dziesiątki lat pozostawał częścią organizmów gospodarczych Rosji. Po odzyskaniu niepodległości nastąpił rozpad związków gospodarczych ziem przyszłych województw północno-wschodnich z rynkami i surowcami rosyjskimi. Zadanie więc polegało na tym, żeby stworzyć nowe struktury gospodarcze oraz znaleźć dla rolnictwa i przemysłu miejscowego nowe rynki zbytu i zaopatrzenia. Istotne znaczenie miał przy tym fakt, iż obszar ten już w czasach Imperium Rosyjskiego należał do jednej z bardziej zaniedbanych europejskich części kraju, traktowanych jako peryferie gospodarcze. Państwo polskie już na starcie dostało w spadku po państwie rosyjskim ziemie obciążone ogromnym zapóźnieniem cywilizacyjnym.

Na taki stan nałożyły się olbrzymie zniszczenia wojenne. Front przecinał ziemie przyszłych województw północno-wschodnich 40 km pasem przez ponad dwa lata (w latach 1915-1918). Obszar ten pod koniec działań wojennych był

²⁵ Roman Wapiński pisał, iż podział na Polskę A i B wprowadzony został do oficjalnej propagandy rządowej w roku 1936 w mowie sejmowej przez Eugeniusza Kwiatkowskiego, jednak w świadomości społecznej odmienną rolę rozwoju gospodarczego i kulturowego tych ziem była zauważana znacznie wcześniej. „W skali powszechnej dokumentują ją kierunki bardziej masowych migracji zarobkowych, a po odzyskaniu niepodległości między innymi cieszące się największą atrakcyjnością regiony osadnictwa rolnego”. R. Wapiński, *Kształtowanie się wyobrażeń ...*, s. 201.

doszczętnie wyniszczony. Na Wileńszczyźnie zburzonych było „blisko 87 000 zabudowań, czyli około 2500 osiedli”.²⁶ Jeszcze większe spustoszenia były na Nowogródzkiej, gdyż „zburzeniu uległo blisko 128 000 budowli”.²⁷ Niemcy wywieźli z omawianych terenów obiekty przemysłowe, materiały budowlane, inwentarz żywy, skarby kultury, a nawet przedmioty codziennego użytku. Budowali też tartaki i wywozili jedno z największych bogactw tego kraju - lasy: w roku 1917 z rejonu Wilji wywieziono więcej drzewa niż w ciągu poprzednich dwudziestu lat. Ziemia uprawna w 75% leżała odłogiem, a majątki ziemskie w znacznej mierze zostały opuszczone.²⁸ Stan ten pogorszyły skutki wojny polsko-bolszewickiej. W efekcie w granicach państwa polskiego znalazły się ziemie najbardziej zniszczone w skali kraju.

Ludność, wywieziona przymusowo na wschód albo uciekająca przed wojną, powracała już od momentu podpisania pokoju ryskiego. Obraz, który znajdowała w rodzinnych stronach, był wręcz rozpaczliwy: ziemia była zniszczona, inwentarzu praktycznie nie było, budynki mieszkalne i gospodarcze zostały zdewastowane. Szerzył się głód i epidemie. Sprzyjały temu tragiczne warunki mieszkalne znacznej części miejscowej ludności - szczególnie biedniejszej jej części na wsi.²⁹ Pozostałości po wojnie oraz odziedziczone po Rosji zapóźnienia w rozwoju cywilizacyjnym zaliczyć należy do najważniejszych przyczyn hamujących rozwój gospodarczy ziem północno-wschodnich w okresie międzywojennym.

Ważną rolę odgrywały również przyczyny o charakterze agrarno-klimatycznym. Trzeba do nich zaliczyć: rozdrobnienie gruntów, strukturę użytków rolnych, jakość gruntów, niską kulturę rolną, liczne serwituty oraz warunki klimatyczne.

Większość gospodarstw na tym terenie stanowiła własność drobna, karłowata i średnia (do 50 ha) - 81,8% ogółu gospodarstw, skupiając 57,9% ziemi. Gospodarstwa o powierzchni powyżej 50 ha, stanowiące 0,65% ogółu gospodarstw zajmowały 15,3% powierzchni.³⁰ Drobni rolnicy prowadzili gospodarkę naturalną i praktycznie nie uczestniczyli w obrocie rynkowym. Nie dysponowali oni nadwyżkami towarowymi, uzyskane bowiem z pracy w gos-

²⁶ LCVA, UWW, sg. 51.5.1542, s. 299.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ P. Wróbel, *Kształtowanie się...*, s. 66; Z. Tomczonek, *Ruch ludowy...*, s. 18-19.

²⁹ W roku 1926, czyli już 5 lat po wojnie, starosta powiatu postawskiego konstatował w swoim raporcie: „Higiena mieszkaniowa na niskim poziomie. Brud i prawie ogólna wszawica zjawisko stałe i powszechne we wsiach. Mieszkańcy rzadko posiadają osobne łóżka, śpiąc na dużych piecach wśród kożuchów i innych niezbędnych części pościelowych. Mieszkania ciasne, mało oświetlone, przeważnie jednoizbowe, zanieczyszczone. W niektórych miejscowościach ludność zamieszkuje ziemianki i okopy pozostałe po wojnie światowej”. LCVA, UWW, sg. 51.1. 165, *Sprawozdanie sytuacyjne starosty postawskiego za III kwartał 1926 roku*, s. 33.

³⁰ *Statystyka Polski*, Warszawa 1936, seria C, zeszyt 36, s. 86; *Statystyka Polski*, Warszawa 1938, seria C, zeszyt 71, s. 60; *Ziemia północno-wschodnie Rzeczypospolitej. Informator społeczno-gospodarczy m. Wilna oraz województw: białostockiego, nowogródzkiego, poleskiego i wileńskiego*, Wilno 1933, s. 25.

podarstwie produkty nie wystarczały często na całoroczne utrzymanie. Skutkiem takiej struktury agrarnej były „głód ziemi” wśród biedniejszej części ludności wiejskiej oraz znaczne dysproporcje w poziomie życia chłopów i ziemian, a co za tym idzie konflikty na tle społecznym.

Czynnikiem warunkującym rozwój gospodarczy danego terenu była struktura użytków gruntów. Ziemie Kresów Północno-Wschodnich górowały nad resztą kraju udziałem łąk, pastwisk, lasów oraz innych nieużytków. Grunty orne stanowiły tylko 40,8% ogółu powierzchni. Były one w dużej mierze własnością drobnych i średnich gospodarstw rolnych. Ziemie należące do wielkich majątków ziemskich obejmowały większy niż w innych częściach kraju odsetek łąk, pastwisk, lasów oraz nieużytków.³¹

Grunty Kresów Północno-Wschodnich należały do średnio urodzajnych. Uprawiano żyto, owies, w niewielkiej ilości jęczmień i pszenicę oraz ziemniaki, groch, grykę i len. W zestawieniu z województwem poznańskim, gdzie jakość gleby była porównywalna, zbiory na ziemiach północno-wschodnich były bardzo skromne. Przyczyn takiego stanu rzeczy doszukiwać się należy w bardzo niskiej kulturze rolnej. Na tym obszarze większość ziemi włościańskiej uprawiana była za pomocą systemu trójpolowego, przy którym 1/3 ziemi uprawianej leżała odłogiem.³² Skala stosowania nawozów sztucznych była bardzo mała i dotyczyła raczej większej własności ziemskiej. Dla drobnych rolników były one zupełnie nieznanne. Na przeważającej części ziem uprawianych używano nawozów naturalnych. Do obniżenia poziomu kultury rolnej przyczyniło się również posługiwanie się prymitywnymi narzędziami rolniczymi, których stosowanie powodowało wyjałowienie ziemi oraz korzystanie ze złych odmian upraw.³³

Dużym problemem była szachownica gruntów. Zjawisko to na terenie Kresów Północno-Wschodnich osiągnęło duże rozmiary i było skutkiem przyrostu naturalnego oraz podziałów spadkowych. Rozbicie gruntów ornych miało ujemny wpływ na uprawę roli i z pewnością stanowiło jeden z czynników hamujących postęp w rolnictwie.

Jako relikty poprzedniej epoki i pozostałość polityki rolnej Rosji carskiej traktować należy liczne serwituty (przeważnie pastwiskowe i leśne). Dawały one chłopom między innymi możliwość wypasania bydła na ziemiach dworskich oraz pobierania drewna na opał, łowienia ryb w prywatnych zbiornikach wodnych itd.³⁴ Zjawisko to miało dość złożony charakter. Z jednej strony serwituty miały istotne znaczenie dla całej rzeszy małorolnych chłopów, dla których stanowiły one często jedno z najważniejszych źródeł utrzymania. Z drugiej zaś tworzyły jedną z poważnych przeszkód dla procesu podniesienia poziomu gospodarki rolnej tego regionu.

³¹ *Ziemie północno-wschodnie...*, s. 25.

³² AAN, MSW, sg. 946, s. 21.

³³ *Ibidem*.

³⁴ F. Bossowski, *Służebności gruntowe. Prawo ziem wschodnich*, Warszawa 1939, s. 4-5.

Warto przypomnieć o warunkach klimatycznych, które na tym terenie były dużo gorsze niż w innych częściach kraju. Klimat charakteryzował się tu niższą średnią temperaturą roczną, większą różnicą między średnią temperaturą zimy i lata oraz częstszym zachmurzeniem i opadami. Skutkowało to między innymi tym, iż okres wegetacji roślin był krótszy, a później niektóre odmiany zbóż przepadały na polu.³⁵ Warunki pogodowe miały więc dość niekorzystny wpływ na plony i były przyczyną częstych nieurodzajów.³⁶

Przyczyny związane z infrastrukturą komunikacyjną stanowiły następną grupę uwarunkowań, rzutujących na złą sytuację ekonomiczną ziem północno-wschodnich. Przeciętna długość sieci kolejowej, wynosząca średnio dla Polski 4,3 km na 100 km² powierzchni, dla Wileńszczyzny stanowiła - 2,9 km, dla Nowogródziny - 2,6.³⁷ Problem jednak nie wynikał tylko z tego, iż sieć kolejowa była niedostatecznie rozwinięta w stosunku do zapotrzebowań gospodarczych. Sprawą podstawową było niekorzystne, patrząc z perspektywy potrzeb życia gospodarczego, umiejscowienie tych dróg. Kolej, która była zbudowana na tym terenie w czasach zaborów, miała dla Rosji znaczenie strategiczne, stanowiąc część magistrali łączącej Warszawę z większymi miastami Rosji. Tak więc drogi kolejowe ziem wileńskiej i nowogródzkiej bieging często wzdłuż granicy, omijając ważniejsze dla regionu ośrodki miejskie. Najlepszą ilustracją tego stanu rzeczy był fakt, iż jedyne miasto wojewódzkie w kraju - Nowogródek, był pozbawiony połączenia kolejowego.³⁸

Obszar Kresów Północno-Wschodnich odczuwał również dotkliwy brak dróg o nawierzchni twardej. W województwie wileńskim na 100 km² wypadało 5,7 km tych dróg, w nowogródzkim - 8 km, przy średniej krajowej 15 km na 100 km².³⁹ Gęstość dróg bitych w odniesieniu na 10 tys. mieszkańców była siedmiokrotnie mniejsza od przeciętnej w całej Polsce i osiemnastokrotnie mniejsza w stosunku do województwa pomorskiego.⁴⁰

Rozwój sieci kolejowych oraz dróg z twardą nawierzchnią w województwach kresowych w latach międzywojennych był bardzo słaby. Ziemie te, z jednej strony, zostały odcięte od rynków zbytu oraz źródeł potrzebnych surowców w Rosji. Z drugiej - transport do nowych rynków wewnątrz kraju utrudniony był słabo rozwiniętą i niedostosowaną do potrzeb w innych warunkach ekonomicz-

³⁵ Z. Tomczonek, *Ruch ludowy...*, s. 28.

³⁶ W latach 1928, 1933 i 1936 wieś województw północno-wschodnich przeżyła najgorsze nieurodzaje: w roku 1928 na Wileńszczyźnie, według danych oficjalnych, głodowało 139 859 osób; w roku 1933 - 60% okopowych uległo rozkładowi jeszcze w polu, brakowało więc nie tylko chleba a i ziemniaków. Zob. L. Niewarowicz, *Nieurodzaje w północnej Wileńszczyźnie i akcja zapobiegawcza*, Wilno 1937, s. 1-2; *Głód na Wileńszczyźnie w latach 1928-1929*, Warszawa 1931, s. 9.

³⁷ LCVA, UWW, sg. 51.5.1542, s. 301.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ E. Riihle, *Ziemie wschodnie w cyfrach i kartogramach*, Warszawa 1939, s. 14.

⁴⁰ *Ibid.*, s. 302.

nych siecią komunikacyjną. Stan ten powodował, iż województwa północno-wschodnie znajdowały się w pewnej izolacji gospodarczej, a to z kolei stanowiło jedną z ważnych przyczyn zacofania gospodarczego.

Przemysł nie odgrywał istotnej roli w gospodarce Kresów Północno-Wschodnich i związany był z miejscową bazą surowcową. Do najważniejszych jego gałęzi zaliczyć należy przemysł papierniczy, mineralny, spożywczy oraz przemysł drzewny. Ten ostatni cechowała duża dekoncentracja, oparcie produkcji na miejscowej bazie surowcowej, znaczny udział gałęzi związanych z przeróbką drzewa, brak większych ośrodków przemysłowych oraz mała atrakcyjność inwestycyjna. Wskazać również należy na wysoki poziom produkcji drobnej wytwórczości. Do tych najważniejszych działów rzemiosła zaliczyć należy: włókiennictwo, zduństwo, białoskórstwo, garbarstwo, krawiectwo, blacharstwo i bednarstwo. Wykorzystywano przy tym miejscowe surowce w postaci drzewa, kamienia, gliny, lnu itd.

Położenie geograficzne Kresów Północno-Wschodnich stanowiło następną istotną właściwość terenu, z której wynikały okoliczności, warunkujące niedorozwój gospodarczy. Zaliczyć do nich należy peryferyjność, spore oddalenie od większych centrów przemysłowych oraz „martwe” granice z państwami ościennymi. Ziemie północno-wschodnie były znacznie oddalone od ośrodków władzy państwowej, rejonów uprzemysłowionych o cechach gospodarki intensywnej, portów morskich. Dochodziły do tego niewykorzystane stosunki ekonomiczne z ZSRR. Jak wspomniano wyżej, historycznie ukształtowane związki gospodarcze ziem północno-wschodnich z Rosją zostały zerwane, a wymiana gospodarcza Polski z Rosją Radziecką w latach międzywojennych utrzymywała się na bardzo niskim poziomie.⁴¹ Na obszarze Kresów Północno-Wschodnich właściwie ograniczała się ona do handlu nielegalnego (kontrabandy). W sytuacji, kiedy nowe stosunki gospodarcze wewnątrz kraju budowano bardzo powoli, był to poważny czynnik hamującym rozwój ekonomiczny tych ziem.

Jak z tego wynika, Kresy Północno-Wschodnie miały bardzo niekorzystny start w okresie międzywojennym, a wskazane wyżej przyczyny wstrzymywały ich rozwój. Taki stan rzeczy wymagał przemyślanej i konsekwentnie realizowanej polityki ekonomicznej państwa polskiego względem tych ziem oraz sporych inwestycji finansowych. W sytuacji, gdy ogólna sytuacja gospodarcza Polski była bardzo niekorzystna, środków na różne przedsięwzięcia w skali kraju brakowało, a problemów do rozwiązania raczej przybywało niż ubywało, opóźnienia w rozwoju gospodarczym ziem północno-wschodnich były właściwie nie do pokonania.

Postępujące na wsi prace zmierzające do przekształcenia zacofanej struktury agrarnej, obejmujące parcelację, zniesienie serwitutów, kamasację gruntów oraz

⁴¹ Zob. J. Tomaszewski, *Polsko-radzieckie stosunki handlowe w latach 1920-1929*, [w:] *Druza Rzeczpospolita...*, s. 399-427.

meliorację, nie przyniosły zamierzonych rezultatów. Determinowały je bowiem bardzo trudna sytuacja rolnictwa, obciążonego olbrzymimi, w skali kraju, zapóźnieniami cywilizacyjnymi i skutkami działań wojennych oraz sprawa przeludnienia wsi. Słabo rozwinięty przemysł nie miał szans rozwoju ze względu na trudne warunki lokalne oraz brak inwestycji. Nie było więc przepływu siły roboczej między różnymi gałęziami gospodarki. W takim stanie rzeczy postępowały procesy pauperyzacji ludności, rozdrobnienia gospodarstw wiejskich oraz stagnacja przemysłu. O takich kierunkach przemian zdecydowały zarówno niekorzystne uwarunkowania cechujące wyłącznie tę dzielnicę kraju, jak i zjawiska właściwe dla całego państwa polskiego.

Ciążenie Kresów Północno-Wschodnich ku Wilnu, jako swoistemu centrum życia politycznego, kulturalnego, religijnego oraz oświatowego, było kolejnym czynnikiem wyróżniającym omawiany obszar. Leon Wasilewski, w pracy *Sprawa kresów i mniejszości narodowych w Polsce* z roku 1926 pisał: „Jest to kraj o przewadze kulturalnej polskiej posiadający wielki ośrodek polskości w Wilnie, które jednakże, jako największe miasto kraju jest również ośrodkiem życia kulturalnego i politycznego miejscowej ludności żydowskiej, białoruskiej i litewskiej”.⁴² Miasto to spełniało również na omawianym obszarze funkcje ośrodka uniwersyteckiego (w roku 1919 reaktywowano Uniwersytet im. Stefana Batorego w Wilnie) oraz centrum życia religijnego różnych wyznań (funkcjonowały tu siedziby metropolii Kościołów rzymskokatolickiego, prawosławnego, muzułmańskiego i karaimskiego oraz Rady Naczelne Wschodniego Kościoła Staroobrzędowców i Jednoty Litewskiej Kościoła Ewangelicko-Reformowanego).⁴³

Reasumując - określenie Kresy Północno-Wschodnie wskazuje przede wszystkim na położenie geograficzne, które było podstawową cechą wyróżniającą tę dzielnicę kraju w latach międzywojennych. Z właściwości tej wynikały następnie ważne wyznaczniki specyfiki tego terenu, takie jak peryferyjność, zarówno zależność, jak i równorzędność w stosunkach centrum - Kresy Północno-Wschodnie oraz postrzeganie tego obszaru jako pogranicza. Ziemia północno-wschodnie wyróżniały także takie cechy, jak przewaga ludności polskiej, występowanie kwestii białoruskiej i litewskiej, zbliżony charakter gospodarczy, zapóźnienia cywilizacyjne oraz ciężenie ku Wilnu jako swoistemu centrum. Specyfiką tego obszaru było także i to, iż wiele cech warunkujących odrębność tego kraju było zarazem właściwościami wskazującymi na integralny charakter tych ziem.

⁴² Archiwum Akt Nowych, Akta Leona Wasilewskiego, sg. 73, *Sprawa kresów i mniejszości narodowych w Polsce*, s. 286.

⁴³ J. J. Milewski, *Kresy północno-wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej-próba zdefiniowania*, [w:] *Kresy północno-wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej (stan badań)*. Materiały a sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Filii UW w Białymstoku w październiku 1992 r., red. J. J. Milewskiego, Białystok 1993, s. 13-14.

SUMMARY

The area of the North-Western borderland of Poland of the interwar period comprised the then provinces of Vilna and Nowogródek (now Navahradak). In the east these territory bordered the province of Białystok, in the south - the province of Polesie, in the west - the Soviet Union, and in the north - Lithuania and Latvia.

The name North-Eastern Borderland indicates first of all the geographical location, which was the essential feature that distinguished this part of the country in the interwar years. This property determined the next significant determinants of the specificity of the area such as its peripheral character, both subordination and equality in the relations between the center and the North-Eastern Borderland, and the perception of this territory as a frontier area. The north-eastern territory was also characterized by such features as the Polish population majority, the Belarussian and Lithuanian question, similar economic character, civilizational backwardness, and leaning towards Vilna as a center of its kind. The specificity of this area was also that many features accounting for the separate character of this region were at the same the properties that showed the integral character of this territory.